

ALLAHVERDİ HACIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

allahverdi@mail.ru

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: onomatiska, onomalogiya, toponim, oykonim

Ключевые слова: ономастика, ономология, топоним, ойконим

Key words: onomastics, onomology, toponym, oykonym

Azərbaycan Respublikası zəngin toponimik mənzərəyə malikdir. Bu zənginliyin səbəbi, ilk növbədə, çoxdillilik və çoxxalqlılıqdır. Belə ki, Azərbaycan ərazisində uzaq keçmişdən başlamış indiyə kimi azərbaycanlılarla yanaşı onlarca xalqın nümayəndəsi yaşamış və hazırda da yaşamaqdadır. Azərbaycan toponimik sistemində həmin xalqların dillərində yaranmış bir qrup yer adları mövcuddur.

Müşahidə və təhlillər aydın göstərir ki, Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin əsas fondunu doğma dilimizə aid onomastik vahidlər təşkil edir. Azərbaycanın elə bir zonası tapılmaz ki, orada Azərbaycan dilinə aid toponim olmasın. Məsələn, cənub rayonlarında – Qumbaşı, Şəkərbəgi, Kosalar, Narbağı (Lənkəran), Qapıçıməhlə, Qaladəhnə, Bala Şahağac (Astara); Şimal rayonlarında – Qazma, Qazbölük, Qamıştala, Əyritala (Balakən), Qarabulaq, Dəymədənə, Yenikənd (Vartaşen), Uzuntala, Çinarlı, Qazmalar, Ağçay, Qarabaldır (Qax), Qazangül, Dardoqqaz, Fındıqlı, Kəpənəkçi (Zaqatala), Qərb rayonlarında – Düzqışlaq, Dəmirçilər, Ceyrançöl, Quşçu, Şamlıq (Tovuz), Şiştəpə, Çaylı, Çardaqlı (Şamxor), Alaxançalı, Daşkəsən, Dərdərə (Daşkəsən). Şərq rayonlarında – Ağcüyür, Əliyeməzli, Göbəktala (İmişli), Qaracalar, Genişkənd, Bəylük (Saatlı), Xankeçən, Narlıq, Çiçəkli (Sabirabad) və s.

Dilimizdəki toponimlərin formalaşma, təşəkkül tapma müddətində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. Belə ki, bunların bəziləri lap qədimdə meydana gəldiyi kimi, bəzilərinin tarixi son zamanlarla bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki xüsusi yer adı bildirən sözləri üç qrupa bölmək olur:

1. Ən qədim toponimlər: Qəbələ, Dərbənd, Kamaxiya (Şamaxı), Qafqaz, Albaniya və s.

2. Qədim toponimlər: Şabran, Şarvan, (Şirvan), Bakı, Şəmkir, Bərdə, Beyləqan, Şək, Naxçıvan, Muğan, Gəncə, varsan, Ağrıdağ, Təbriz və s.

3. Yeni toponimlər: Sabirabad, Müşfiqabad, Cəlilabad, Qarayevkənd, Aydıngün, Günəşli, İşıqlı və s.

Azərbaycanın ən qədim və qədim toponimləri çox mötəbər dil faktlarıdır. Bunların dərin linqvistik təhlili əsasında ümumən Qafqazda,

xüsusi ilə Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfaların yaşaması tarixini müəyyən mənada aydınlaşdırmaq olar.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında rast gəldiyimiz Murğuz, Şahdağı, Kəpəz, Muroy, Muşoy, Qoşqar, Xaçbulaq yaylağı, Bəzircan dağı, Buzluq, Həmzəçəmən, Qaragöl, Daş arası, Çilik yalı, Qanlıgöl, Taqqıldağ, Şışdağ, Çöplü, Sarı dağ, Yəhəryurdu, Şıransu, Şaban, Qoşd turşbulaq, Çayqarısan, Ağdaban, Carcarlıq, Kəkil meşə, Çaxmaqlı, Mirzə çəpəri, Sadıq daşı və s. toponimlərin informatik mənə yükü uzaq tarixi keçmişimizlə bağlıdır. Bunlardakı məlumatlar xalqımızın tarixinin bəzi qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqda müəyyən rola və əhəmiyyətə malikdir.

Ən başlıcası isə, bu cür toponimlərin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və formalaşması tarixini müəyyənləşdirmək və daha da dəqiqləşdirmək deməkdir. Hələ bu günə qədər Azərbaycan dilinin yaranma və formalaşması tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi məlumatlara görə türkdilli əhali XI əsrdən Azərbaycan ərazisində görünmüş və bu əsrdən də Azərbaycan dili formalaşmışdır. Bəzi məlumatlarda isə Azərbaycan dilinin eramızın 4-5-ci yüzilliklərində formalaşdığı göstərilir. Bizim fikrimizcə, dilçilərdən prof. Ə.Dəmirçizadə, tarixçilərdən akademik Z.Bünyadov Azərbaycan dilinin əsas mənbələrinin eramızdan əvvəl və eramızın əvvəllərindən yaranması fikrini irəli sürməklə daha düzgün və cəsarətli addım atmışlar.

Dilimizdə hələ yazıya köçürülməmiş toponimlər az deyildir. Bunlar, əsasən, mövcud toponimlərin xalq danışığı variantları və müəyyən səbəblərdən öz oykonim və sair rolunu itirmiş obyektlərin adlarıdır. Hazırda da rast gəlinən keçmiş kənd yerləri (xarabalıqlar), xırmanlar, dəyirmanlar və s. vaxtı ilə müəyyən ad daşımış və həmin adlar xalq arasında yaşamaqdadır.

Ancaq məhdud yerli əhaliyə aydın olan adlar – mikrotoponimlər də xalqın tarixini, onun formalaşması məsələlərini aydınlaşdırmaqda az rol oynamır. Buna görə mikrotoponimlər də tədqiqat arenasından kənarda qalmamalıdır.

Azərbaycan toponimlərinin arealı. Azərbaycan dilinə aid toponimlər yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə məhdudlaşmır. Xalqımızın tarixi inkişafı ilə bağlı minlərcə toponim yaranmış və dünyanın ümumi və xüsusi xəritələrində özünə yer tapmışdır. Qədim tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmış bu toponimlər Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda daha geniş yayılmışdır. Bundan başqa İran və Türkiyə ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus külli miqdarda yer adları mövcuddur. Ona görə də bu dil vahidlərinin öyrənilməsini təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan Muxtar Vilayəti, habelə İran, Türkiyə, Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisindəki toponimləri toplamaq və onları geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir.

Qafqazda Azərbaycan toponimləri. Xalqımızın qardaş gürcü xalqı ilə etnik, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin çox qədim tarixi vardır. Bu tarix eramızdan əvvəl başlayır. Strabon və Plutarxin əsərlərində Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixən yaxınlığı, dostluğu və qardaşlığı və habelə vahid düşməne qarşı birgə vuruşmalarına dair çoxlu məlumatlara rast gəlinir.

Gürcüstan ərazisində onlarca Azərbaycan toponimii vardır. Məsələn: Baş keçid – Dmanisi rayonundakı Saatlı, Dəllər, Qarabulaq, Dəlidağ Yırğınçay və s., Bolnisi rayonundakı Muğanlı, Kolayır, Saraclı, Kəpənəkçi və s., Qarayazı-Qaradabani rayonundakı Qaratəpə, Qara təhlə, Soğanlıq, Candar və s., Borçalı-Sarvan-Marnauli rayonundakı Qırxılı, Daştəpə, Güldərə, Kosalı və s. toponimlər bu ərazidə xalqımızın qədim tarixini özündə əks etdirir. Hazırda ən çox azərbaycanlı Borçalı, Qarayazı və Başkeçid ərazisində yaşayır. Onların özünəməxsus Azərbaycan dili şivə xüsusiyyətləri vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərazidə yaranmış və yayılmış Azərbaycan toponimləri də bir çox spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, XV əsr Azərbaycan coğrafiyaşünası Abu ar-Rəşid al-Bakuvi özünün “Abidələr və güclü şahın möcüzələri” əsərində Tiflisi təsvir edərkən yazır ki, onu Kür çayı iki yerə bölür – günçixan hissəsi Qala adlanır.

1728-ci ildə tərtib edilmiş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis” adlı inzibati-ərazi bölgüsünü göstərən kitabda xatırlanan Cəlayir, Qaşqatala, Soğanlı, Qorçubaşı, Qoçulu, Padar, İmirli, Dəlilər, Muğanlı, Kəpənəkçi, Armudlu, Qaraçoban, Güllücə və yüzlərlə digər kənd, oba və məhəllə adları da misal ola bilər.

1886-cı il siyahıyaalınmasına görə Tiflis quberniyasının Qarayazı sahəsində və Borçalı nahiyəsində Kosalı, Qaratəpə, Gölkənd, Qaracalı, Ağtala, Təkəli, Qaratəklə, Gültəpəli, Qurdclar, Muğanlı, Noyrarx, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Körpülü, Sadaxlı, Qaya, Qocalı və onlarca digər oykonim qeyd edilmişdir. Buna görə də onları toplamaq və tədqiq etmək bugünkü Azərbaycan dilçiliyi üçün xeyli fayda verə bilər. Böyük “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, Nizami kimi klassiklərdən başlamış müasir yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığında Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti, gürcü xalqı ilə tarixi dostluğu bu yerlərin füsunkar təbiəti, obaların, oymaqların, kəndlərin təsviri, onlara verilmiş adlar öz əksini tapmışdır.

Erkən orta əsrlərin yadigarı “Kitabi-Dədə Qorqud”da Gürcüstanda (Abxaziyada) bir sıra türk mənşəli yer adları verilir. Bunlardan Ağlağan, Ağska, Başı açıq (Gürcüstan), Gürcüstan, Tatyana qalası və s.

Bir sıra yazıçı və şairlərimizin əsərlərində rast gəldiyimiz Şindi, Leyləkuçan, Yastıqar, Səhənguçan, Əyriqar, Şamdüyə dağ adları, Sarvan, Bayramlı, Başkeçid, Sadaxlı, Qaraçöp, Ağaməmmədli, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Baytalı, Qasımlı oykonimləri və eləcə də Qarayazı adonimi, Sərp

dərə, Yağılca yaylası kimi toponimlər xalqımızın tarixi ilə bağlı meydana çıxmışdır. Gürcüstan ərazisində keçmiş izlərini özündə bariz şəkildə saxlayan onlarca belə dağ, dərə, kənd, şəhər və sair yer adları vardır. Məsələn: Keşəli, İlməzli, Kəpənəkçi, Kosalı, Alget, Leçibədinli, Kürdlər, Baydar, Baş Muğanlı, Kirəc Muğanlı, Halavar, İmir, Candar, Qızılhacılı, Ərəbli//Araplı, Bəylər, Qullar, Dəmyə Görərx, Yuxarı Saral, Aşağı Saral, Zop, Mollaoğlu, Təkəli, Mamey, Betarafçı, Qırxılı, Daştəpə, Güldərə, Güllübulaq, Qayaqoğalı, Babakər dağı, Yağılca dağı, Qara dağ, Koroğlu dağı, Ağcümə dağı, Yumru dərə, Orxan təpəsi (Borçalı-Sarvan-Marneuli); Qaratəpə, Qaraçalar, Ağ təhlə, Qara təhlə, Soğanlıq, Ulukışili, Candar, Kəpənəkçi (Qarayazı-Qardabani); Muğanlı, Kolayır, Arıxlı, həsənxoçalı, Aşağı Qoşa kilsə, Fəxralı, Saracılı, Qoçulu, Rəncbər, Əsmələr, Cəfərli, Mıdırılı, Sarallar, Kəpənəkçi, Daşlıqullar, Dəllər, Qaratikan, Ayorta, Abdallı, Kosalar, Köyəç, Zolköyəc, Bəytəkər, Babakışilər, Aşağı Küləvər, Yuxarı Küləvər, Sarımmədli, Dəmirli, Darbaz, İmirhəsən//İmrəslan (Bolnisi); Lök Candar, Səfərli, Məmişli, Saatlı, ha~ mamlı, Qamışlı, Aşağı Oruzman, Yuxarı Oruzman, Armudlu, Qara kilsə, Yaqublu//Yavıxlı, Qəmərli, Şahmarlı, Su qalası, Gödək dağ, Yuxarı Qarabulaq, Söyüdlü, Salammə-lik, Qızılhacılı, Saça, Şindilər, Dəllər, Bağçalar, Yırğançay, Ənkiravan, Bəzəkli, Boğazkəsən, Azkəyliyə, Hormeşən, Qır dağı, Ağlağan, Dəlidağ (Başkeçid—Dmanisi). Bu adlardan Candar, Kəpənəkçi, Muğanlı toponimləri müxtəlif rayonlarda bir neçə yaşayış məntəqəsinin adını bildirir.

Ermənistan Respublikasında Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan xalqının bir hissəsi hazırda Ermənistan adlanan qətim Oğuz ərazisində yaşamış, onlar demək olar ki, bu respublikanın bütün ərazisində məskən salmışlar. Amasiya, Qafan, Krasnoselsk, İcevan, Noemberyan və başqa rayonlarda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət çoxlu kəndlər vardır.

Həmin kəndlərin əksəriyyətinin adı Azərbaycan dilinə məxsusdur. Bunlardan əlavə bu ərazidə külli miqdarda mikrotoponimlər – dağ, dərə, təpə, qaya, qala, körpü, məhəllə və s. adları da mövcuddur.

Təxmini hesablamalara görə Ermənistanın toponimik fondunun 50 faizdən çoxu türk mənşəlidir. 1886-cı il siyahıyaalınmasına görə Ermənistan ərazisində, xüsusilə Yerevan quberniyasında 600-dən çox mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus kənd adları var. Bu adlar eyni ilə D.D.Paqriyevin «Qafqazın beşverstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi»ndə (Tiflis, 1913) və «Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü»ndə (Yerevan, 1966); qeyd olunmuşdur. Bu toponimlərin başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, onlar əvvələn, mənşəcə məhz Azərbaycan dilinə məxsus adlardır, ikincisi, böyük bir qismi etnotoponimdir. Bayşdur, Bayqurd, Baharlı, Qıpçaq, Quşçu, Saatlı, Qaraqoyunlu, Avşar, Bozyoxuş, Alçalı, Ağdaş, Almalıq, Ağçaqala, Göykil-sə, Qarakilsə, Yelqovan, Qaladibi, Qaradağlı, Qaraqışlaq, Qarabağlar, Keşiş-

dağ, Küllübulaq, Onbulaq, Soyuqbulaq, Qurdbulaq, Təknəmi, Qazançı, Şiştəpə, Öksüzlü və yüzlərcə digər toponim buna misal ola bilər.

Ararat dağının, Sevan gölünün və Eçmiadzinin qədim adlarından bir qrupu da Azərbaycan dilinə aiddir. Belə ki, orta əsr erməni mənbələrində Sevan-Göyçə gölü, Ararat — Əyridağ//Ağrı dağ, Eçmiadzin — Üç kilsə kimi qeyd olunmuşdur. Hətta XVIII əsr erməni katolikosu yerevanlı Simon özünün «Çambr» əsərində Eçmiadzinin adını «Üç kilsə» yazır. Bundan əlavə o, Ermənistan ərazisində Xanlıq ayağı, Gültəpə, İlxiç, Qorux, Göykümbəz Şorlu, Bəzircan yolu, Xatunarx, Daşburun, Qaradaş, Quzuludərə, Qırxbulaq, İlanlı, Çələbikənd, Qızıltəpə, Qaraqoyunlu, Qıpçaq və yüzlərcə digər Azərbaycan toponimini xatırladır.

Təəssüf ki, həmin adlar indiyə qədər toplanmamış, səpələnmiş şəkildə yaddaşlardan, hafizələrdən unudulmaq üzrədir. Orta əsr erməni mənbələrindən məlum olur ki, indiki Sevan gölünün qədim adı Göyçə, ətraf yerlər, Göyçə Mahalı, Amasiya rayonunun keçmiş adı- Ağababa mahalı, indiki Vardenis rayonunun keçmiş adı Basarkeçər, indiki Krasnoselsk rayonunun keçmiş adı Çəmbərək, Kirovakanın adı Qarakilsə idi. Bu misalların sayını çoxlu miqdarda artırmaq mümkündür.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da da indiki Sevan gölünün ətrafındakı dağlar Göyçə, Van gölünün şimal-şərqində 1259-cu ildən sonra hülakülərin yay iqamətgahı olan dağlar Aladağ adlandırılmışdır. Hətta monqolların əsiri olmuş XIII əsr erməni şairi Frik oranı «Aladağ» kimi qeyd edir. Yaylağımız Aladağ və Qaradağ, qışlaqımız isə Muğan-Arandır. Filologiya elmləri doktorları Mirəli Seyidovun əsərlərində Ermənistan ərazisindəki poleotoponimlərin, xüsusilə etnotoponimlərin bir qismi mənşəcə təhlil edilmişdir. Həmin təhlildən aydın olur ki, bu ərazidə xalqımızın qədim tarixinin izləri hələ də qalmaqdadır.

Bədii ədəbiyyatda Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların inqilabdan əvvəlki və sonrakı yaşayış tərz, həmin yerlərdəki azərbaycanlılara məxsus obalar, ellər, mahallar, kəndlər, yaylaqlar və s. öz əksini tapmışdır. Məsələn, yazıçı N. Əfəndiyevin «Qızılquşa. atılan güllə» adlı romanı bu cəhətdən maraqlıdır. Romanda Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan dilinə məxsus maraqlı yer adları verilir: «Cantəpənin dolayı yolunda iki atlı göründü», «Bəyliyin alaçıqları görünürdü». «Niyə mənə Mehralı yer vermir, dinəndə də başıma taqqıldadır ki, Zəyəmdən gəlmişən, ket Zəyəmə? Axı Zəyəmin öz əjdahası var, səndən də qoluzorlu əjdaha... Pəncəsini: Xınna dərəsinin üstünə elə basıb ki, fələk də gəlsə qoparda bilməz. Çayqırağı kəndində pristavı tanımayan yox: idi. Polkovnik yanılmışdı, gələn qəza rəisi deyil!- Çarxaç kəndinin hampaları idi: Bala Əfəndiyev Bakıdan mühüm partiya tapşırığı ilə Gədəbəyə gedib Rüstəm Əliyevlə görüşmüş və şübhə doğurub tanımaq üçün Qaraqoyunlu yolu ilə geri qayıtmışdı. Çayqırağından çox da aralı olmayan Çarxaç kəndində usta Bəylər və Qalust adlı iki dost yaşayırdı».

Bu cümlələrdəki Çantəpə, Bəylik, Zəyəm, Xınnı dərəsi, Çayqırağı, Çarxaç, Qaraqoyunlu yolu toponimləri xalis Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərdir. Bu cür yer adlarına «Qaçaq Nəbi» dastanında da tez-tez rast gəlinir.

Ermənistan ərazisindəki toponimlərin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, onların əksər hissəsi xalis Azərbaycan dili mənşəlidir. Ərəb, fars mənşəli toponimlər, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Qızıldaş, İlməzli, Soyuqbulaq, Qala-qala, Evli, Qızıl Şəfəq (Kalinino); Güllü bulaq, Güllücə, Balıqlı, Öksüz, Köllü, Quzükənd, Çaybasar, Təpəkənd, Oxçoqolu (kənd adları), Tülkü təpəsi, Şiş təpə, Maral dağı, Daş dərə, Dəvəyolu, Cin qayası, Çınqıllı dərə; Çətin dərə, Ördəkli yaylası və s. (Ağbaba-Amasiya); Quruçay, Körpülü, Qaraçalar, Seyidalılı, Gözəl dərə, Çubuxlu dağı, Dəli dağ, Yel dağ, Göyərçinlik, (Noembryan); Alacıq qaya, Çaykənd, Gölkənd, Qaraqaya, Salah, Polad, Yanıqməyə, Qaraəhmədli, Çubuxlu boyun, Göyərçinli, Cantəpə, Əmirxeyir, Toğulça/-Toğluça, Şorruça//Şorluça Ağbulaq (Krasnoselsk); Baharlı Şəhərçik, Xələc, Çobanlı, Qaraçimən, Gödəkli (kənd adları), İynə zəmisı, Çəməndağ, Qaralar meşəsi və s. Bu adlar içərisində çoxlu etnotoponimlər vardır. Bunlar tarixçilərimiz və ümumiyyətlə, xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı daha maraqlı məlumatlar verə bilər. Məsələn, Ermənistan ərazisində Qaraqoyunlu, Xələc, Çobanlı, Gödəki, Toğulca və s. etnonimlərin yayılması maraqlı faktdır.

Dağıstanda Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan toponimləri area-lının bir hissəsi Dağıstan ərazisindədir. Ümumiyyətlə, bu ərazidə toponimlər dil tərkibinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada iber-qafqaz dilli toponimlər üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dili toponimlərinin sayı da az deyildir. Bu, Dağıstan ərazisində çoxlu miqdarda Azərbaycanlıların yaşaması ilə əlaqədardır. Bu yerlərin keçmiş tarixi, burda yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti məşhur fransız səyyahı Aleksandr Dümanın «Qafqaz səfəri» əsərində ətraflı əks olunmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Dağıstan torpağı, onun sakinləri barədə müəyyən məlumat vardır. Burada Dərbənd şəhərinin adı Dəmir qapı Dərbənd şəklində işlənmişdir., «Tarixi- Dərbəndnamə»də yazılır ki, Dərbəndin cənub tərəfindən beş qapısı vardı: Qala qapısı, Boyat qapısı, Orta qapı, Yenki qapı, şimaldan Carçı qapısı və Qırxlar qapısı. Deməli, hətta Dərbənd qalasındakı qapıların adları da hələ orta əsrlərdə Azərbaycan dilində imiş. Xalqımızın Dağıstan torpağı ilə sıx əlaqəsi, bağlılığı «Koroğlu» dastanında öz əksini tapmışdır. Dastanın ayrıca bir qolu «Koroğlunun Dərbənd səfəri» adlanır. H. Cavidin əsərlərində hadisələrin bir qismi Dağıstanda təsvir olunur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Dağıstan Azərbaycan xalqı üçün ən yaxın yaşayış məskəni olmuşdur.

Dağıstanda yayılmış bir sıra toponimlərin ilk mənbəyi Azərbaycan ərazisində özünü göstərir. Bunlara Qullar (Ağdam, Balakən, Bərdə, Qusar),

Çinar, Çinarlar, Çinarlı (Dəvəçi, Qax), Qala (Bakı), Padar (Ağsu, Vartaşen, Qubadlı, Dəvəçi, Sabirabad, Xaçmaz), Tatlar (Ağdaş, Kəlbəcər), Qarabağlı (Xanlar, Xaçmaz, Tovuz) və s. toponimləri göstərmək olar. Burada xalis Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar və topoterminalər əsasında düzəlmiş bir sıra toponimlər mövcuddur. Məsələn: *duz+laq>Duzlaq*, *qul+lar>Qullar*, *narın+qala>Narınqala*, *Məmməd+qala>Məmmədqala*, *Osman+yurd>Osmanyurd*, *aşağı+yaraq>Aşağı Yaraq*, *orta+tübə>Orta Tübə*, *şıxı+kənd>Şıxıkənd*, *molla+kənd>Mollakənd*, *qala+cıq>Qalaçıq*, *miskin+cə>Miskincə*, *qaya+kənd>Qayakənd*, *qızıl+yurd>Qızılyurd*, *qız+lar>Qızlar*, *bilici+kənd>*

Biliçikənd, *Vəli+kənd> Vəlikənd*, *tat+ lar>Tatlar*, *qara+bağ+lı>Qarabağlı* və s. Bu kəndlərin bəzilərində hazırda azərbaycanlılar yaşamır. Lakin həmin kəndin adının xalis Azərbaycan dili topoformantı əsasında yaranması keçmişdə həmin yerin azərbaycanlıların yaşayış məskəni olması barədə əsaslı fakt verir. Məsələn, Dağıstanda Duzlaq, Xoşmənzil, Qullar və s. kənd adları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Dağıstan ərazisində toponimlərin başlıca məziyyətlərindən biri odur ki, əvvələn, burada Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfa birləşmələrinin, xüsusilə xəzərlərin, sabirlərin, barsların və başqalarının adlarından düzəlmiş etnotoponimlər var, ikincisi də qədim türk mənşəli «koy» (qoyun), «özən» (çay) sözlərin qoşulması ilə Koysu, Qaracözən, Şuraözən tipli poleotoponimlər vardır.

Əsasən azərbaycanlılar yaşayan Dərbəndə bir sıra yer adları, qala, qapı adları, körpü adları, sahə adları, oronimlər diqqəti cəlb edir. Məsələn: A.A.Bestujev – Marlinski “Narınqala” barəsində yazır. Mənası “İncə-qala”dır, amma onun qədim adı Narınc qala idi. Bundan əlavə həmin ərazidə Əsbət körpüsü, Çalağan körpüsü, Qarabulaq, Başmaq təpə və s. mikrotoponimlər Azərbaycan dilinə məxsusdur.

İranda Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan xalqının yarıdan çoxu Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşir. Burada tarixən yaranıb formalaşmış minlərlə yer adları, su obyektlərinin adları vardır. Azərbaycan toponimikasının bütöv mənzərəsinin verilməsində bu arealın da öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki, əvvələn, 1949—1952-ci illərdə Tehranda nəşr olunmuş 10 cildlik «İranın coğrafi adlar lüğəti»ndən (farsca, Tehran, 1959), 3 cildlik «İranın yaşayış yerləri» (farsca, Tehran, 1959), nəhayət, V- İ. Savinin 1971-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi «Slovari qeoqraficeskix terminov i druqix slov, formiruqovdix toionimik) İrana» əsərlərindən mə'lum olur ki, Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərə İranın bütün vilayət və əyalətlərində rast gəlinir, ikincisi, fars dilinə məxsus toponimlərin yaranmasında belə Azərbaycan dili topoformantları və sözdüzəldici şəkilçiləri fəal iştirak edir. Qaranolibed, Qombezli, Qordere, Dezli, Dizcə, Kaniçay, Çexarqışlaq, Ələnkəndəraz, Senqertəpə, Çaşdsu, Xolesu, Kanisu və onlarca digər toponim buna misal ola bilər. Lakin dilçiliyimizdə hələlik bu

toponimlərin tədqiqinə təşəbbüs göstərilməmişdir. Klassik və müasir ədəbiyyatımızda, eləcə də İran Azərbaycanı ədəbiyyatında həmin toponimlərin qismən izinə düşmək mümkündür. İran azərbaycanlılarının keçmiş şöhrəti, onların acınacaqlı taleyi Azərbaycan ədəbiyyatının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onları xoşbəxt həyata səsləmək, azadlığa çağırış ideyası bizim ədəbiyyatımızın bu mövzuda əsas leytmotivi olmuşdur. Bunların təsviri fonunda istər-istəməz o yerlərin təbiət mənzərələri, kəndləri, küçələri, dağları, çayları və s. həsrət hissi ilə təsvirə cəlb olunmuşdur. Həmin yer adlarını özündə əks etdirməklə ədəbiyyatımız Azərbaycan dilçiliyi tarixi üçün də müəyyən xidmət göstərmiş olur.

Azərbaycan folklorunda, xüsusilə bayatılarda, nağıllarda və aşiq ədəbiyyatında İran ərazisindəki Azərbaycan toponimlərinə aid çoxlu nümunələrə rast gəlmək olur.

Həmin nümunələrdə adları çəkilən Marağa, Qalacıq, Kəndəbil, Tehran, İncə, Miyana, Şəbək, Xalxal, Qaşlı qala, Cəlayir, Xoy, Salmas, Daşdıca toponimlərinin dilçilik baxımından təhlili, yəni onların qrammatik quruluşunun, semantikasının, mənşəyinin, dil tərkibinin öyrənilməsi müasir elimiz üçün maraqlı faktlar verə bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında İran Azərbaycanı mövzusu xüsusi yer tutur. M.İbrahimov, S. Rüstəm, M. Gülgün, B. Azəroğlu, S.Tahir və başqalarının yaradıcılığı bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Həmin yazıçıların əsərlərində rast gəldiyimiz Savalan dağı, Səhənd dağı, Azərşəhr, Xoy, Duzduza, Ozqa, Təbriz, Ərk qalası, Əhrab, Küçəbağ, Salmas, Marağa, Üskü, Eynal, Zeynal (dağ adları), Urji gölü, Sürxab, Şeşkilan, Şamqazan, Qonqa, Maralan, Çərəndab, Lilava, Qaradağ, Əhəri, Qırx bulaq, Ərk hasarı, Araz, Laləzar, Topxana, Baharistan, Əhrab bağı, Ellik çəmən, Xan bulağı, Üç dərə, Şahgözü kimi onomastik vahidlər müəyyən mənada Azərbaycan dilçiliyi, Azərbaycan tarixi üçün mənbə hesab oluna bilər.

Hazırda İran Azərbaycanında mövcud olan kənd adlarından Qızılüzəi, Üçtəpə, Qaraçəmən//Qərəçəmən, Daşkəsən, Çaysığırlı, Oçuya, Təkbulaq, Korabbas, Qaraqışlaq//Qərəqışlaq, Koreyim, Çınqışlağı, Eynallı (-lı) Ozallı (-lı), Dursunxoça (mahal), Kəhrəlan, Sərəyin, Corat, Gənzə, Ağ qala, İrinci, Rzaqulu Qışlağı, İlxi Qışlağı, Hacısəlim Qışlağı, Saqqızçı, Qərəşiran, Yuxarı Yamçı, Şabulağı, Ürüşmə, Ağçay, Buşlu, Kültəpə, Külçə, Buğdakəndi, Göycəqaya, Ağdam, Bağlucə, Kərkər, Dərşam, Gülfərəc, Livarcən, Zeyvə, Hülə, Çaykəsən, Ağbulaq, Qarabulaq, Qışlaq, Üçdibin və s. göstərmək olar. Bunların içərisində müasir Azərbaycan ədəbi dili əsasında yaranmış toponimlər üstünlük təşkil edir. Xarakterik haldır ki, bu ərazidə rast gəlinən toponimlərin bir qismi Azərbaycan respublikası ərazisində geniş yayılmışdır.

Bunlara Daşkəsən, Corat, Ağçay, Ağdam, Ağbulaq, Qarabulaq, Qışlaq və s. kənd, qəsəbə, şəhər adlarını misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomologiyası Maarif, Bakı 1988
2. Q. Məşədiyev Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri Bakı, Elm 1990
3. Əsədov Ə.N. Toponimlər coğrafi xəritələrdə Bakı, 1991
4. A.A.Axundov Torpağın köksündə tarixin izləri Bakı, Gənclik, 1983

A.Hajiyev

Azerbaijan toponyms

Summary

The Republic of Azerbaijan has rich toponymic origin. The main fund at these toponyms organized the onomastic lexicon of our native language. The formation of toponyms in our language, the process of finding a solution is one of the issues that attract attention.

The untapped toponyms in our language are also a lot of missing toponyms. It is important to investigate them. The investigation of toponyms in areals are advisable. In this article the toponyms in the area of Azerbaijan Republic have been involved in systematic research on the basis of separate regions and etymology studies are also included.

It is typical that some of the toponyms found in this area are widely spread in the territory of the Azerbaijan Republic. These include Dashkesen, Corat, Agchay, Agdam, Agbulag, Garabulag, Gishlag and others. The name of the village, settlement, city is an example.

Азербайджанские топонимы

Резюме

Азербайджанская Республика обладает богатой топонимической картиной. Основной фонд этих топонимов составляют ономастические единицы нашего языка. Один из вопросов, привлекающих внимание, это период формирования, становления топонимов в нашем языке. Есть немало топонимов в нашем языке, не представленных в письменном виде, их исследование имеет большое значение.

Более целесообразно исследование топонимов по ареалам их распространения.

В статье проведено системное исследование топонимов по разным регионам Азербайджанской Республики и по мере необходимости, даны этимологические разъяснения.

Характерно, что некоторые из топонимов, найденных в этой области, широко распространены на территории Азербайджанской Республики. К ним относятся Дашкесен, Корат, Агчай, Агдам, Агбулаг, Гарабулаг, Гишлаг и другие. Название села, поселка, города является примером.

Rəyçi: Məhərrəm Hüseynov
Filologiya elmləri doktoru, professor